

Г. О. ХІРІНА, канд. істор. наук, доц.,
доцент кафедри фундаментальних та суспільно-гуманітарних наук
Національний фармацевтичний університет України
e-mail: kilyasha@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1293-8189>
Національний фармацевтичний університет,
вул. Григорія Сковороди, 53, м. Харків, 61002, Україна

О. М. СОШНІКОВА, канд. філософ. наук,
в.о. директора КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова»
e-mail: son1976@bigmir.net; ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2613-1439>
КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова»
вул. Університетська, 5, м. Харків, 61003, Україна

МИКОЛА СУМЦОВ – ПОСТАТЬ В КОНТЕКСТІ ЧАСУ

Стаття присвячується 170-річчю з дня народження М. Ф. Сумцова

Мета дослідження: проаналізувати та узагальнити роль та місце академіка М. Ф. Сумцова в розвитку європейської та української науки та культури, визначити особливості наукових інтересів вченого, простежити трансформацію його наукових поглядів, проаналізувати внесок в розвиток української культури, формування національної ідеї та становлення самосвідомості українського народу.

Методологія дослідження: принципи аналітичності, історизму та об'єктивності, що втілені шляхом застосування спеціально-історичних методів – порівняльно-історичного, хронологічного та ретроспективного.

Наукова новизна. Вперше у науковий обіг вводяться матеріали фонду №1115 Центральної Ради України ЦДАВО про залучення М. Ф. Сумцова як відповідальної особи Центральної Ради по організації українізації освіти на Харківщині, доповнена біографія вченого про його роботу в Українському університеті в Полтаві у 1918 р., про його арешт у 1921 р., що стало можливим після дослідження періодичної преси 40-х років ХХ ст., визначений внесок Сумцова в становлення українознавства, як окремої галузі наукового знання, в біографістику та просопографію, дослідження природи та географії України, проаналізоване листування Сумцова з точки зору його місця серед видатних представників української культури, в тому числі з С. В. Петлюрою.

Висновки. М. Ф. Сумцов – видатна постать в історії української та європейської науки та культури, один із засновників українознавства як окремої наукової галузі, належав до цілої плеяди фундаторів української національної ідеї. Наукова творчість Сумцова відрізняється міждисциплінарністю, багатогранністю, глибиною розуміння проблем буття народів. Повною мірою на світогляді, громадській діяльності та науковому доробку вченого відобразилися складні протиріччя епохи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сумцов був людиною свого часу, але він вийшов за межі його своїми діями та науковими роботами, які до сьогодні залишаються важливим джерелом розуміння та вивчення культури та духовності українського народу.

Ключові слова: *Микола Сумцов, Дмитро Сумцов, Симон Петлюра, Михайло Грушевський, Центральна Рада, наука, університет, біографістика, музей.*

Як цитувати: Хіріна Г.О., Сошнікова О.М. Микола Сумцов – постать в контексті часу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 145-158. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-14>

In cites: Khirina G. O., Soshnikova O. M. (2024) Mykola Sumtsov – a figure in the context of time. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* 2024. Vol. 38, (145-158), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-14>

170 років виповнюється з дня народження Миколи Федоровича Сумцова – видатного вченого, громадського діяча та великого патріота України. Майже 102 роки пройшло після смерті нашого видатного співвітчизника, але й досі його життя та наукова спадщина залишаються об'єктом уваги та інтересу сучасників. З кожним роком все більше науковців звертаються до творчого доробку Миколи Сумцова, знаходячи відповіді на питання, які постають в сучасному житті України. Інтерес викликає дослідження життєвого шляху Сумцова, нові факти його біографії свідчать про його значний внесок в культурне життя не тільки рідної йому Слобожанщини, але й усієї України. Парадоксально, що чим більше ми досліджуємо творчість вченого, тим актуальнішою вона стає. Чим більше нових відомостей дізнаємося про його громадську позицію та просвітницьку діяльність, тим зрозуміліше стає особистість Сумцова та його наукові твори.

Історіографічне дослідження постаті М. Ф. Сумцова налічує вже біля 100 років та містить величезну кількість наукових публікацій, точна кількість яких на сьогодні не відома. Оцінку життю, громадській діяльності, науковим працям М. Ф. Сумцова його сучасники почали давати ще за його життя. Оцінка його наукових праць з етнографії та фольклористики міститься в роботах М. Драгоманова, О. Пипіна, Ф. Вовка, що можна вважати першим етапом історіографічного дослідження творчості М. Ф. Сумцова [5]. Другий етап в узагальненні внеску вченого в науку та життя суспільства припадає на 20-ті роки ХХ ст. та починається після смерті М. Ф. Сумцова у 1922 році з публікації у періодичних виданнях багаточисельних некрологів, в яких зазначався великий науковий доробок вченого. У другій половині 20-х років з'явилися різноманітні публікації учнів та колег Сумцова – І. Айзенштока, М. Арнаудова, Д. Багалія, Л. Білецького, О. Ветухова, Р. Данковської, Д. Дорошенка, І. Єрофіїва, С. Єфремова, В. Камінського, В. Петрова, І. Ткаченка, в яких давалися оцінки більшою мірою етнографічним та літературним працям вченого, публікувалися уривки з його рукописів та листування з діячами культури та науки. [5]. Протягом 30-першої половини 50-х років ХХ ст. публікацій про М. Ф. Сумцова в радянських виданнях не було, що можна пояснити негласним табу на ім'я Сумцова з боку влади. Виключенням є період 1941-1944 років, коли до 20-річчя з дня смерті Сумцова в періодиці часів німецько-фашистської окупації з'явилася значна кількість невеличких статей. Нами було знайдено 67 різноманітних публікацій у 47 газетах, в яких згадувалося ім'я М. Ф. Сумцова. Розподіл публікацій по роках: 1941 р. – 3, 1942 р. – 34, 1943 р. – 28, 1944 р.- 2 публікації. Вражає географія цих видань, газети виходили в 40 містах України, а також у Кракові та Берліні. Переважна більшість публікацій анонімна або вказані тільки ініціали автора. Статті за своєю тематикою присвячені етнографічній тематиці, ювілейним датам видатних діячів української культури. Найчастіше ім'я М. Ф. Сумцова згадується у зв'язку з його дослідженнями українського чумацтва, української мови, народних дум та звичаїв, творчості Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та М. Максимовича. Окрему групу статей складають роботи, присвячені власне самому М. Ф. Сумцову та присвячені пам'яті вченого, оцінці його науково-педагогічного доробку [4].

Повернення інтересу до творчості та особистості М. Ф. Сумцова розпочалося у другій половині 50-х – 60-х роках з публікацій М. Жінкіна, О. Білецького, П. Лещенка, В. Горленка, що були присвячені літературознавчому напрямку в творчості Сумцова та ввели у науковий обіг досі невідоме листування Сумцова з В. Гнатюком, О. Шахматовим, М. Кропівницьким [5]. Поштовхом для подальших досліджень наукової спадщини М. Ф. Сумцова стала

публікація у 1965 році опису №1 особистого фонду вченого у Центральному історичному архіві України, нажалю, опис №2 до нашого часу так і не був надрукований. Новий етап в дослідженні творчості Сумцова розпочався у 70-х роках ХХ ст. та був пов'язаний з роботами В. З. Фрадкіна, який багато зробив для повернення імені видатного вченого в коло наукових досліджень та розпочав справу по перевиданню найбільш значимих фольклорно-етнографічних творів М. Ф. Сумцова. За ініціативи та при діяльній участі В. З. Фрадкіна був виданий у 1999 році бібліографічний покажчик праць Сумцова [5]. Починаючи з другої половини 70-х років та до нашого часу інтерес до творчості та життя М. Ф. Сумцова постійно зростає, було захищено кілька дисертацій, з 1994 р. у Харківському історичному музеї щорічно проводяться Сумцовські читання, які сприяють більш глибокому та всеосяжному дослідженню наукового доробку М. Ф. Сумцова.

Микола Сумцов увійшов в історію як вчений з широким колом наукових інтересів в різних галузях гуманітарного знання. Тому до нашого часу триває дискусія про те, науковцем у якої галузі був М. Ф. Сумцов – філології, етнографії, фольклористики, мистецтвознавства, історії або може й філософії? Основою для такої дискусії є величезна наукова спадщина вченого, яка нараховує 1544 друковані роботи, відомі нам сьогодні [5]. Розмаїття проблематики досліджень вченого (в коло його наукових інтересів входили слов'янська та українська етнографія, історія світової та української літератури, проблеми мовознавства та фольклору, географія та природа, мистецтво та філософія, педагогіка та музейна справа, а в останні роки життя й соціологія, про що свідчить одна з останніх його робіт – рецензія на працю М. С. Грушевського «Початки громадянства (Генетична соціологія)» (Відень у 1921 р.), яка була видана вже після смерті Сумцова у 1925 році та присвячена соціологічній проблематиці [15]) – дивовижний дар Сумцова. Можна стверджувати, що М. Ф. Сумцов був міждисциплінарним вченим та енциклопедистом. Міждисциплінарність у Сумцова – це не просто запозичення, поєднання методів та засобів різних наук. Це те, що можна назвати пластикою стосунків між історією та мовознавством, етнографією та філософією, музеєзнавством та мистецтвознавством, народознавством та культурологією. Вчений не розмежовував науки в своїх дослідженнях. Позитивізм, раціоналізм, емпіризм та аналітичність, широке використання порівняльного методу, пошук власного шляху в науці – все це характеризує Сумцова як видатного вченого своєї епохи, якого поважали, праці якого обговорювалися та ставали основою для подальших досліджень. Сумцов ніколи не був догматичним вченим, він знаходився в постійному пошуку, шукав власну та національну ідентичність, коріння якої знаходив в слов'янській міфології, видатним знавцем якої був сам.

Наукові погляди та вподобання завжди були пов'язані з його громадянською позицією та величезною громадською діяльністю, він стояв на позиціях гуманізму, правди, добра, категорично виступав проти несправедливості, приниження, нерівності. Політика була присутня в житті вченого, вона супроводжувала та втручалася в його життя, бажав він цього або ні. Вчений користувався повагою та авторитетом серед мешканців Харкова, тому у 1900 році вони висунули його кандидатуру на вибори міського голови, але Сумцов, не бажаючи залишати наукову та викладацьку діяльність, відмовся на користь свого товариша О. К. Погорелка, але сім разів обирався гласним Харківської Міської Думи (1887-1891, 1892-1893, 1897-1901, 1902-1905, 1906-1909, 1910-1913, 1914-1917 рр.), у якій працював на громадських засадах, приймав активну участь в роботі різноманітних комісій з освіти, музеїв, архівів, впорядкування парків та скверів, встановлення пам'яток видатним діячам культури та інше, завжди відстоював інтереси пересічних мешканців Харкова [8]. Більш активну участь у політичному житті суспільства М. Ф. Сумцов почав приймати після 1905 р., коли під час революційних подій з'явилася надія та можливість вирішення українського національного питання, разом з іншими відомими професорами Харківського університету вступив в партію конституційних демократів, сподіваючись, що це відкриє нові можливості. Але життя продемонструвало зворотне. У 1917 р. М. Ф. Сумцов активно підтримував Центральну Раду та співпрацював з нею. У матеріалах фонду Центральної Ради Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України знаходимо витяг з протоколу засідання

Центральної Ради від 28 грудня 1917 р. про ліквідацію шкільних округів, у якому зазначається про негайні потреби українізації середньої та вищої освіти, тому пропонується призначити тимчасовим попечителем освіти на Харківщині професора Сумцова [29], що свідчило про значний авторитет та довіру до М. Ф. Сумцова з боку керівництва Центральної Ради та визнання значного внеску вченого в становлення молодого української держави.

Публікації М. Ф. Сумцова в пресі 1917-1918 років чітко показують його політичну позицію на підтримку курсу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського, чого радянська влада простити вченому не змогла, і в 1921 році Сумцов був заарештований, в черговий раз звинувачений у націоналізмі, певний час старого хворого професора протримали у Харківській в'язниці, що остаточно підірвало його здоров'я, але не змінило громадянську позицію [28, ф. 3, спр. 7039].

Трансформація наукових поглядів та свідомості М. Ф. Сумцова тривала все життя та була складною, але закономірною: від поціновувача та дослідника загальнослов'янської культурної традиції до визначення особливостей побуту, національного характеру, фольклору українського народу, місця української мови в процесі відродження української культури, дослідження процесу становлення української національної свідомості, формування особливого менталітету та національного характеру українців, дослідження української церкви та філософської думки, прикладом підсумку цієї трансформації можна вважати праці М. Ф. Сумцова останнього періоду його життя «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» (1918 р.) [14] та «Вага та краса української народної поезії» (1917 р.) [17].

М. Ф. Сумцова, без заперечення, можна вважати одним із фундаторів українознавства як наукової галузі, розвиток якої став важливим чинником формування національної самосвідомості українського народу та розвитку української національної ідеї. Витоки цього сам Сумцов пояснював так: «На моїм українстві відбилась сумна доля українського народу. Мої вади, хиби, змагання та бажання в значній мірі вирости на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини» [2, с. 169]. Сміливим вчинком були його публічні виступи українською мовою, спочатку 15 серпня 1905 року на відкритті XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (суч. місто Дніпро) з вимогою допустити до роботи наукового форуму дослідників з Галичини – членів Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка (очолюване М. С. Грушевським) та дозволити виступи українською мовою. 28 листопада 1907 року Сумцов першим почав читати академічні лекції в Харківському імператорському університеті українською мовою. Хоча ця ініціатива протрималася лише кілька місяців першого семестру 1907-1908 навчального року, але вона викликала з одного боку, широкий громадський резонанс, схвалення свідомих українців по всьому світові, жвавий інтерес до творчості професора, а з іншого боку обурення та заборону з боку імперської влади [26].

Микола Сумцов належав до плеяди найпрогресивніших постатей української історії, яка в складних умовах панування імперської влади, приниження українського етносу, знищення його самобутньої культури, виборювала та формулювала українську національну ідею. Сумцов це робив по-своєму, м'яко, іноді поміж строк, іноді відверто та наполегливо, але українська тема завжди була провідною у його науковій творчості. Вчений першим звернув увагу на роль в українській культурі видатних полемістів та діячів православної церкви XVII ст. Іоанікія Галятівського, Інокентія Гізеля, Іоанна Вишенського та Лазаря Барановича, дослідив їх творчий доробок (проповіді, богословські трактати, твори, написані на старопольській мові) та внесок у збереження національної ідентичності українського етносу [22; 24]. Ці праці Сумцова також є значним внеском у дослідження церковного життя другої половини XVII ст., коли православна церква в Україні переживала складні часи. Протягом всього життя М. Ф. Сумцов приймав активну участь в збереженні церковної старовини, її дослідження, вважав українську церкву – важливою складовою української культури та самосвідомості народу. Вчений був одним з організаторів та активним співавтором «Церковної газети», яка виходила у Харкові у 1906 році, його статті були присвячені не тільки церковній старовині в Україні, але й критиці злиття церкви та держави. Сумцов був

прибічником української автокефальної православної церкви, виступав за віротерпимість та оновлення церкви, його головною метою було збереження самостійності української церкви та пробудження самосвідомості українського народу [1]. Прихильність Сумцова до української православної церкви, підтримка ідеї її незалежності завжди не подобалася імперській, а потім і більшовицькій владі.

За таку позицію вчений отримав тавро українофіла та був звинувачений в антиросійській пропаганді й українському націоналізмі, у прагненні провести насильницьку українізацію, розчленивши Росію [30, ф. 2052, оп. 2, спр. 1476, арк. 1] хоча це не відповідало дійсності. Подібні звинувачення виникали постійно у зв'язку з українською тематикою багатьох наукових робіт М. Ф. Сумцова. Тому не дивно, що цензура не пропустила численні роботи вченого, такі, як рукопис із згадкою про М. П. Драгоманова [30, ф. 2052, оп. 1, спр. 845, арк. 1], статтю про П. Кузьмічевського та І. Франка [30, ф. 2052, оп. 1, спр. 844, арк. 1], біографію Т. Шевченка [30, ф. 2052, оп. 1, спр. 846, арк. 1]. Вчений реагував на звинувачення в українофільстві по-філософськи, іноді це його дратувало, тому що заважало спокійно працювати, іноді з сумною посмішкою сам називав себе українофілом, розуміючи під цим терміном служіння інтересам українського народу. У другій половині 80-х р. у листі редактору журналу «Київська Старовина» Феофану Лебединцеву Сумцов писав: «У Харкові українофілів жменя, – всі люди маленькі, не впливові, слабкі. А подивіться, який похід проти них здійснюють місцеві вояки. Живимо, ніби в XVII столітті. Мовчимо і підкоряємось, а прийшли яструби по нас топчуться» [28, ф. 3, спр. 7039].

Важливим показником авторитету М. Ф. Сумцова в становлення українознавства стало його обрання в 1919 році членом Української Академії Наук та запрошення у 1918 році стати ректором Українського університету в Полтаві, яке Сумцов не прийняв по причині поганого стану здоров'я, але погодився зайняти посаду професора та читав протягом 1918-1920 рр. лекції з історії південно-руської (української) літератури та етнографії на історико-філологічному факультеті, що сприяло українізації освіти та популяризації наукових знань на Полтавщині (студентами Українського університету були кілька тисяч селян та робітників Полтавщини), також Сумцов приймав активну участь в діяльності Полтавської «Просвіти» [6].

Важливим для збереження історичної пам'яті людства була праця М. Ф. Сумцова в галузі такого складного наукового жанру як біографістика, яким він досконало володів. Літературний талант та кропіткий науковий пошук вченого залишив нащадкам біля 500 публікацій різного характеру (від монографій, наукових статей до коротких заміток в газетах та некрологів), які були присвячені різноманітним аспектам життя та творчості багатьох діячів науки, культури та громадського життя України та Європи, популяризації цих постатей серед широких кіл громадськості. Сумцов був автором багатьох біографічних статей в найбільшому в Російській імперії «Енциклопедичному словнику Брокгауза та Єфрона», присвячених діячам української історії та культури. Цей величезний масив публікацій М. Ф. Сумцова мав міждисциплінарний характер – з одного боку, це біографістика, з іншого – історія, літературознавство, мистецтвознавство, історія педагогіки. Сумцов зберіг своїми роботами пам'ять про цілу плеяду видатних постатей України – Г. Сковороду, С. Оріховського, В. Каразіна, Т. Шевченка, М. Костомарова, В. Антоновича, О. Потебню, Г. Квітку-Основ'яненка, Є. Редіна, О. Погорелка, Ф. Лебединського, Д. Овсяннико-Куликівського, І. Манжуру, А. Метлинського, Є. Колтуновського, С. Васильківського, Д. Яворницького, М. Кропивницького, першим написав біографічну довідку про фундатора української музики Миколу Лисенка та багатьох інших. Особливістю цього напрямку досліджень Сумцова було його особисте знайомство з багатьма посталями, про яких він писав, він зображував своїх сучасників в контексті епохи, в якій вони жили. Окреме місце серед біографічних праць М. Ф. Сумцова займає монографія про Леонардо да Вінчі, написана після неодноразового відвідування вченим Італії, де йому пощастило дослідити манускрипти митця, та видана у Харкові у 1900 році [18]. Дослідження про титана доби Відродження до нашого часу вважається авторитетним виданням в історії світового мистецтва, загалом однією з найкращих робіт, присвячених Леонардо да Вінчі.

Сумцов був справжнім майстром наукової біографії, здається, що він використовував метод просопографії, розглядаючи життя та творчість конкретної особи з урахуванням всіх обставин життя, впливу оточення, особливостей світогляду, характеру людини, історичної доби. Свої біографічні нариси Сумцов часто створював не спеціально, вони виникали в силу певних причин (виходу нової книги, ювілею або смерті діяча), над деякими монографіями він працював цілеспрямовано, збирав новий матеріал, працював в бібліотеках та архівах, був першовідкривачем багатьох наукових тем та імен, завжди стояв на позиції антропоцентризму та зробив величезний внесок у становлення української наукової біографістики.

В дослідженнях творчості М. Ф. Сумцова, як правило, майже не згадується його інтерес до природи, без якої неможливе існування людини. Тема природи в роботах вченого завжди була фоном для характеристики пам'яток мистецтва, побуту або етнографії. Описуючи свої мандрівки Україною та Європою, Сумцов завжди вставляв детальну характеристику місцевості, природи, флори та фауни, особливостей клімату [21]. Таке захоплення природою почалося ще у ранньому дитинстві та продовжувалося все життя. Так, наприклад, Сумцов спеціально досліджував тему південно-руських степів, яку ще у 1898 р. розробив як просвітницьку лекцію для учнів шкіл та гімназій, а потім розширив для публічних лекцій, які читав у березні – квітні 1899 р. для широкої громадськості. Головна ідея, яку вчений проводив в цій лекції, полягала в наступному: «Якими б не були одноманітними степи, але й тут без упину працює закон змінюваності всіх форм життя, від людини до найменшої билінки. І тут розкривається те загальне явище, що теми життя прискорюються під впливом культури, освіти, науки й мистецтва» [19, с.214–215]. Працею, яка узагальнювала дослідження природи, стала «Географія України», видана в Харкові у 1919 році та написана у співавторстві зі старшим сином Дмитром (на жаль, книга побачила світ вже після раптової смерті Д. М. Сумцова у жовтні 1919 р.) [16]. Але це була знакова подія, тому що це була перша спроба створити окремий опис географії українських земель та таким чином зафіксувати територію України, як окремої держави, але ця робота не вписувалася в офіційну доктрину влади щодо України, тому на багато років потрапила під заборону, яка була знята лише у 1991 році. Сам М. Ф. Сумцов в передмові до видання писав: «...Ця книжка люба, бо для мене в ній лунає той таємний тихомовний спів чулого серця, котрий об'єднує покоління, зв'язує дітей з батьками, творить національний рух і викликає глибоке почуття любові до живих і померлих» [16, с. 3]. Враховуючи велике значення цієї праці є необхідність відновити справедливість та перевидати «Географію України» Миколи та Дмитра Сумцових.

Праці М. Ф. Сумцова завжди викликали і викликають сьогодні значний інтерес у науковців, супроводжувалися жвавими дискусіями на сторінках наукових видань та офіційними та неофіційними рецензіями, яких нараховується 108 [5, с. 193-203]. Наукові праці вченого неодноразово отримували нагороди, так 6 лютого 1916 р. Сумцов за свої праці з етнографії України отримав велику золоту медаль відділу етнографії російського географічного товариства [7].

Оцінюючи науковий доробок та значення М. Ф. Сумцова, його товариш та колега по університету Д. І. Багалій вже після смерті вченого, у 1923 році надрукував спеціальну статтю з назвою «Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова», у якій наголошував на колосальному науковому різноманітті праць Сумцова, на різноплановості його творів, на тому, що вчений намагався йти в ширину, а не заглиблюватися в кожен окрему тему [2, с. 162]. На наш погляд, це не зовсім відповідає дійсності. Сумцов формулював тему, збирав матеріал, викладав все у певну структуру, робив припущення та висновки, після чого залишав вікно можливостей для подальших наукових розвідок своїм колегам та учням. Так, наприклад, було з історією Харкова, ідея створення всебічної історії Харкова належала власне Сумцову, який першим поставив цю тему перед науковою громадськістю міста, склав детальний план дослідження, зібрав значну кількість матеріалу, а потім віддав цей цікавий проект своїм колегам Д. І. Багалію та Д. П. Міллеру [11]. М. Ф. Сумцов був щедрим на ідеї та ініціативи, був справжнім вченим та науковим наставником. Здається, що Сумцов поспішав жити, він намагався охопити своєю увагою ті теми, які його цікавили в даний момент життя в

конкретних історичних умовах. Теми змінювалися, як з кожним періодом життя вченого збільшувалася кількість надрукованих робіт, які ставали все глибше та аналітичніше.

М. Ф. Сумцов мав талант не тільки кропіткого дослідника, але й блискучого письменника. Мова його творів, будь то наукова монографія, коротка замітка мандрівника або стаття в газеті на актуальну міську тему, завжди була легка та витончена, але й доступна та зрозуміла для всіх читачів. Стиль його наукових творів був, скоріше, публіцистичний, ніж науковий, за що йому неодноразово нарікали, але за цією легкістю та вишуканістю завжди була величезна кропітка праця по обробці наукового матеріалу, порівнянню різних джерел, аналіз артефактів. Вражає широченне коло джерел, опрацьованих та введених М. Ф. Сумцовим в науковий обіг. Цьому, на наш погляд, сприяв не тільки хист до наукової роботи, але й його знання багатьох іноземних мов, за нашими підрахунками Сумцов володів на різних рівнях 12 іноземними мовами, що давало йому можливість читати джерела на мові оригіналу, порівнювати різні варіанти перекладів та вводити їх в науковий обіг вітчизняної науки.

М. Ф. Сумцов мав дуже високий авторитет в науковому товаристві та в суспільстві, тому не дивно, що вшанування, оцінка його наукового доробку та громадської діяльності розпочалося ще за життя вченого. Першим, хто це зробив був М. П. Драгоманов, який у березні 1893 р. у полеміці з Борисом Гринченком в своїй праці «Листи на Наддніпрянську Україну» дав досить високу оцінку фольклорно-етнографічним працям Сумцова з точки зору їх внеску у становлення українознавства та зазначив, що українець Сумцов хоча й не належить до українофілів, але розробляє українські теми та сюжети разом з Потебнею та Костомаровим [3, с. 37].

Офіційне визнання заслуг вченого відбулося у 1900 та 1905 роках з нагоди відзначення двадцятип'ятиріччя та тридцятиріччя його науково-педагогічної діяльності у спеціально надрукованих збірках, ініціатором створення та автором яких був близький друг М. Ф. Сумцова, його товариш по роботі в університеті професор Є. К. Редін [9]. В ювілейних збірниках відзначалася наполеглива праця М. Ф. Сумцова в університеті, в якому він працював з 1878 по 1920 р., спочатку приват-доцентом, а з 1888 року – професором, у 1908-1916 роках був деканом історико-філологічного факультету. Життя М. Ф. Сумцова не можливо уявити без університету, якому він віддав все своє життя, але не завжди університет був до нього прихильним. Складним було становище М. Ф. Сумцова в університеті у 1883-1885 роках, що було пов'язане з відмовою у захисті докторської дисертації, присвяченої історії української літератури XVII ст. та звинуваченням в українофільстві, у 1907-1908 роках після початку викладання українською мовою та потрапляння професора під неофіційний нагляд поліції, що ледве не призвело до звільнення з університету. Сумцов завжди приймав активну участь в житті університету: був співавтором праць з історії Харківського університету, секретарем та головою Харківського історико-філологічного товариства та його Педагогічного відділу, боровся з реакційним університетським статутом 1884 року, у 1897 році захищав права викладачів університету, виступаючи за скасування системи професорських гонорарів та збільшення окладів викладачам, з метою полегшення життя студентів з малозабезпечених родин брав участь у складанні керівництва для студентів Харківського університету [23], а в 1908 р. навіть підтримав студентський страйк. У 1901 р. Сумцов був залучений до роботи спеціальної комісії професорів Харківського університету, яка підготувала доповідь про введення університетської автономії, що включала в себе виборність адміністрації, широке студентське самоврядування, свободу викладання й наукового дослідження. Здається, що професор Сумцов дивився у майбутнє та намагався на початку минулого століття формувати сучасний тип вищої та середньої освіти в Україні. Багато його педагогічних новацій, запропонованих на початку XX ст., сьогодні стали нормою, але загубилося ім'я їх автора.

Університет, наука, педагогіка були нерозривно пов'язані у житті Сумцова. Талановитий науковець, вчений-енциклопедист, блискучий викладач, улюбленець студентів, авторитет у колег, бажаний та почесний член просвітницьких організацій та наукових товариств, цікавий

лектор –мистецтвознавець, дбайливий голова піклувальної ради приходського училища, організатор та директор музеїв, екскурсивод та збирач пам'яток старовини, член редколегій періодичних видань – це все М. Ф. Сумцов. Толерантна, привітлива, м'яка, добра та щира людина, що вмiла йти на компромiси, люблячий син, чоловік та батько – це все М. Ф. Сумцов. Відмінними рисами Сумцова були мудрість, стійкість, мужність, цілеспрямованість, вміння приймати нестандартні рішення та креативність. Навіть, в найбільш складний та драматичний період свого життя у 1917-1922 роках М. Ф. Сумцов не втрачав сили духу та втішав та лікував себе новими науковими дослідженнями, про що повідомляв у приватному листі М. С. Грушевському 25 серпня 1922 р., в якому склав власний реєстр своїх наукових розробок за 1919-1922 роки. Це була крайня прижиттєва бібліографія творів М. Ф. Сумцова [15].

Бібліографічні покажчики праць вченого почалися складатися та публікуватися ще за його життя, першим це зробив у 1902, 1906 та 1909 роках його близький друг та колега по університету Є. К. Редін, який першим спробував систематизувати напрямки наукових інтересів вченого. У 1923 році, вже після смерті М. Ф. Сумцова, досить повний реєстр його праць видав Д. І. Багалій та Всеукраїнська Академія Наук. На сьогодні відомо про 31 бібліографічне видання творів М. Ф. Сумцова, крайнє було видане у Харкові у 1999 році колективом Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, одним з фундаторів якої був сам М. Ф. Сумцов [5].

М. Ф. Сумцов – справжня постать в історії сучасної України. Ще за життя він отримав шану та повагу сучасників: учнів, колег, друзів та співвітчизників. Його думку цінували як на батьківщині, так й за кордоном. До нього зверталися за порадою у вирішенні різноманітних наукових та побутових проблем, просили надіслати його друковані праці, допомогти в організації мистецьких виставок, прочитати публічну лекцію, дати рекомендацію на роботу. Епістолярна спадщина М. Ф. Сумцова – унікальне джерело інформації про події життя, думки, нові проекти та наукові розвідки вченого. Листування Сумцова було різноманітним: діловим та особистим, дипломатичним та відвертим, радісним та сумним. Кожний рядок з переписки вченого – золотий скарб для дослідників. Сумцов мав широке коло адресатів в різних країнах світу та на батьківщині. Епістолярна спадщина Сумцова величезна, вона знаходиться в багатьох архівах та в рукописних відділах бібліотек в різних країнах світу, але, на жаль, на сьогодні досліджена ще не повно. Проаналізувавши тільки один особистий фонд М. Ф. Сумцова № 2052 у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), можна зробити висновок, що М. Ф. Сумцов протягом життя листувався приблизно з 815 особами, але ця цифра не може бути остаточною. Так, заслуговує на увагу листування М. Ф. Сумцова з провідними діячами українського державотворення та культури – М. С. Грушевським, М. П. Драгомановим, В. Б. Антоновичем, М. І. Міхновським, І. І. Огієнком, С. В. Петлюрою, Г. М. Хоткевичем, О. П. Косач (Олена Пчілка), С. І. Васильківським та ін., що свідчить про авторитет вченого та інтерес та повагу до нього його видатних сучасників, та ставить його в один ряд з фундаторами української національної ідеї. Особливий інтерес для дослідників представляє листування М. Ф. Сумцова та С. В. Петлюри 1907-1914 років, сьогодні нам відомі, на жаль, тільки листи С. В. Петлюри до М. Ф. Сумцова, які знайшов у спецховище ЦДІАК м. Києва та опублікував у 1994 р. відомий український письменник, лауреат Шевченківської премії М. А. Шудря [26]. Судячи з листування Сумцова та Петлюри, особисто знайомі вони не були, хоча були добре обізнані про наукові праці та громадську діяльність один одного. Листи свідчать про велику повагу Петлюри до харківського професора, для якого Сумцов був справжнім науковим авторитетом, як виявилось, дослідження Сумцова про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка та Т. Г. Шевченка були для Петлюри важливим джерелом роздумів про український народ та його долю. Петлюра звертався до Сумцова з проханням допомогти вступити до Харківського університету, надіслати йому матеріали щодо біографії Квітки-Основ'яненка, цікавився його думкою стосовно власних літературних творів, обговорював співпрацю в періодичних виданнях. Петлюра ділився з Сумцовим своїми поглядами на розвиток самосвідомості українського народу, роль науки в цьому процесі та підкреслював важливу роль М. Ф. Сумцова в процесах

національного відродження: «А в нас на Україні так мало тієї істини у формі науки, діяльності й активності громадянства, тому знову-таки, треба молити долю, щоб вона послала нам побільше боротьби думок, боротьби за перемогу громадських та наукових течій. Щиро бажаю Вам поспіху у тій справі, за яку Ви взялися, щоб допомогти культурному розвою нашого народу й буянню його самосвідомості. Тут справді всякому свідомому своїх обов'язків діячеві стане праці на цілий вік. Мені уявляється іноді, що це просто якась прірва, безодня, куди треба гатити, кидати, задовольняти, готувати...» [23, с. 16].

Власне чим й займався все своє життя М. Ф. Сумцов.

Микола Федорович Сумцов, широко відомий в Європі як дослідник народного побуту, традицій та світогляду слов'янських народів, стояв біля витоків та був першим директором (1920-1922 рр.) Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, заснованого у січні 1920 року шляхом реорганізації мережі музейних закладів Харкова. Новий музей за активної участі Сумцова увібрав у себе кращі колекції музеїв Харківського історико-філологічного товариства, міського художньо-промислового та університетського музеїв, створених ще у 1880-х роках, та в яких в різні роки працював вчений. Ім'я Г.С. Сковороди було присвоєно музеєві Слобідської України в 1922 році в зв'язку з 200-річчям з дня народження філософа [10, с.11]. Вже тоді музей набув всеукраїнського характеру. Сумцов особисто визначив структуру музею, що включала історичний, художній і етнографічний відділи та розробив наукові засади його діяльності. Пріоритетним напрямком роботи музею було всебічне «...вивчення українського народного життя, насамперед місцевого, в усіх відображеннях її різноманітних галузів» [10, с.11]. І це повністю відповідало загальній тенденції розвитку краєзнавства 20-х років минулого століття, коли етнографія набувала важливого значення у зв'язку з необхідністю вивчення виробничих можливостей окремих районів, як найповнішого виявлення місцевих ресурсів. Музей розвивав свою діяльність не дивлячись на несприятливі умови (відсутність коштів, холод та два роки перевозу), малий штат (на 1924 р. – 7 співробітників). Музей поповнювався пожертвами, також речі надходили по ордерах, в обмін та купувалися, збирав бібліотеку. За період 1920 – 1 травня 1925 р. нових надбань до музею надійшло: речей – 2046 та книжок – 438. Зібрані речі надали можливість улаштувати в музеї 2 виставки нових надбань. З метою продовження вивчення народного побуту, збирання нових експонатів, просвітницької роботи співробітники музею проводили різноманітні екскурсії по Харкову та Харківському повіту. Музейними матеріалами були доступні для користування більше ніж 20 науковим та навчальним організаціям. За музейними матеріалами розроблялись теми: українська архітектура, українські кафлі, українські музичні інструменти, українські дерев'яні вироби, жіноче головне вбрання Слобідської України, українські вишивки, килими, цехи в Україні, старий Харків та інші. М.Ф. Сумцову належить ідея збирання та вивчення писанок Слобожанщини. Саме він склав відповідну програму їх збору і дослідження, а свою колекцію писанок із 378 предметів Сумцов передав до музею. Вона презентувала не лише повіти Харківської губернії, які входили до складу Слобожанщини, а й окремі центральні та західні губернії України. Ця унікальна колекція до нашого часу є безцінним джерелом орнаментики Слобідської України та справжньою перлиною Харківського історичного музею. Тож не дивно, що Сумцовськими писанками цікавляться сучасні писанкарі, які з великим натхненням та любов'ю вивчають та копіюють її [27, ФР-5942, № 999]. Піклувався М.Ф. Сумцов і про колекції художнього відділу Музею Слобідської України, основна частина яких складалася з картин та етюдів видатного українського художника С. І. Васильківського, які митець залишив Харкову. За сприяння М. Ф. Сумцова відділу було присвоєне ім'я цього визначного пейзажиста, а колекції продовжували поповнюватися картинами місцевих художників. Професор Сумцов був відомим мистецтвознавцем, він знаходив та збирав полотна, які зображували побут, народні звичаї та традиції, портрети відомих харків'ян, в тому числі професорів Харківського університету. Так, до зібрань музею потрапив портрет видатного історика, літописця Слобожанщини Д.І. Багалія, пензля знаменитого портретиста І. Ю. Рєпіна. Збірки музею весь час поповнювалися найрізноманітнішими матеріалами. Так, особисто М.Ф. Сумцов зібрав і приніс до музею колекцію стародавніх палітурок, тим самим

започаткувавши створення нового рукописного відділу. З часом з'явилася потреба у розширенні структури музею, відкритті нових відділів. Так, у музеї були організовані, окрім рукописного, відділ Г.С. Сковороди та Т.Г. Шевченка. Вже тяжко хворий Сумцов у 1921 р. зібрав колекцію з 17 малюнків та карток стародавніх музичних інструментів [27, ФР-5942, № 999].

Від Музею Слобідської України і мені Г. С. Сковороди веде свій родовід Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, гідно продовжуючи традиції, впроваджуючи в життя світоглядні орієнтири видатного вченого, вдячного сина Слобожанщини – Миколи Сумцова. В колекції музею зберігаються унікальні фотографії, документи та особисті речі вченого, які демонструються на стаціонарних виставках музею, з 1994 року на базі музею запроваджені Сумцовські читання, в рамках яких щорічно проводяться наукові всеукраїнські та міжнародні конференції, де розглядаються актуальні питання з історії Слобожанщини в контексті історії України, стан музейної справи в регіоні і перспективи її подальшого розвитку, питання науково-дослідної, експозиційної, виставкової, науково-освітньої роботи музеїв та пам'яткоохоронна діяльність в Україні.

Постать Миколи Сумцова однозначно увійшла в історію сучасної України своєю величиною та незламністю, пристрасний борець з великодержавним російським шовінізмом, ще на початку ХХ ст. бачив в ньому загрозу для всього людства в цілому та попереджав про це нас – українців ХХІ ст. Микола Сумцов був та залишається совістю українського народу, світочем нашої національної науки та культури, прикладом боротьби за існування української нації. Недарма, одним з його псевдонімів був Залужний...

Вшанування та дослідження творчості М. Ф. Сумцова, застосування багатьох його ідей сьогодні – це наш борг пам'яті, шани та визнання одному зі своїх найвизначніших борців за Україну другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автори повністю дотримуються етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. 1 февраля 1906 г. – 20 ноября 1922 г. *Церковная газета*. 1922. 20 листопада. № 26. С. 3.
2. Багалій Д. І. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова. *Червоний шлях*. 1923. № 3. С. 162-171.
3. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. Друге виданє. Наклад і друк партійної книгарні. 1915. 124 с. [URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_na_Naddnipriansku_Ukrainu_vyd_1915.pdf](https://shron2.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_na_Naddnipriansku_Ukrainu_vyd_1915.pdf)
4. Карпо А. Останні дні Миколи Сумцова. *Голос*. 1942. 01 листопада. № 37. С. 3.
5. Микола Федорович Сумцов. (Бібліографічний покажчик). Київ: *Рідний край*, 1999. 240 с.
6. Наріжний Симон. Полтавський університет. Тижневик "Тризуб". Париж. 1930. Число 6 (214), стор. 12-16. Число 7 (215), стор. 7-10. Число 8 (216), С. 10-14. [URL: http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=12292](http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=12292)].
7. Почетная золотая медаль проф. Н. Ф. Сумцова (за труды по этнографии Украины: Премия присуждена на общ. собр. Императ. рус. геогр. о-ва:) Мест. Хроника. *Южный край*. 1916. 16 февраля.
8. Проць Н.В. Деякі аспекти діяльності Миколи Федоровича Сумцова як гласного Харківської міської Думи. У милому місті моєму: *Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Харків: Майдан, 2017. С. 132-139.

9. Редин Е. К. Профессор Николай Федорович Сумцов: К тридцатилет. годовщине его учено-пед. деятельности. Х.: Тип. «Печ. дело», 1906. 32 с.
10. Рыбальченко Л.Л. О некоторых аспектах деятельности Музея Слободской Украины имени Г.С.Сковороды в 20-е – начале 30-х годов. Перші Сумцовські читання. Тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. Х., 1995. С. 11-13.
11. Савченко (Хіріна) Г. О. Академік Микола Сумцов – історик Харкова. Краєзнавство. Літопис українських краєзнавців. Науково-популярний журнал. Том 7. Випуск 1-4 (32-35). Київ: Всеукраїнська спілка краєзнавців, 1995. С. 39-42.
12. Список сочинений Н. Ф. Сумцова за 1878-1900 гг. Сост. Е. К. Редин. Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. 1902. Вып.7. С. 19-37.
13. Список сочинений Н. Ф. Сумцова. написанных в пятилетие 1900-1905 гг. Сост. Е.К.Редин. Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1909. Т.18. С.25-29.
14. Сумцов М. Ф. «Слобожане. Историко-этнографічна розвідка». Харків: Слово, 1918. 240 с.
15. Сумцов М. Ф. Рецензія та лист М. Ф. Сумцова на роботу М. С. Грушевського «Початки громадянства (Генетична соціологія)». Відень 1921 р., 328 ст. Україна: наук. двохмісячник українознавства. Київ: Держ. вид.-во України. Кн. 3. 1925. С. 153-154.
16. Сумцов М., Сумцов Д. Географія України. Харків: Всеукр. держ. Вид-во, 1921. 140 с.
17. Сумцов М. Ф. Вага і краса української народної поезії. 2-е вид. Черкаси: Сіяч, 1917. 64 с.
18. Сумцов Н. Ф. Леонардо да Винчи: Исслед. проф. Н. Ф. Сумцова. Харков: Типо-литогр. «Печ. дело» кн. К.Н.Гагарина, 1900. 200 с.
19. Сумцов Н. Ф. Отчет о публичных лекциях в Полтаве, Новочеркасске и Ростове-на-Дону. Труды Педагогического Отдела ХИФО. Вып. 5. Харьков, 1899. С. 210-220.
20. Сумцов Н. Ф. Список лит. Сост. Е. К. Редин. Профессор Николай Федорович Сумцов: К двадцатипятилет. годовщине его учено-пед. деятельности. Х., 1900. С. 19-37.
21. Сумцов Н. Ф. На Западе и дома. (Этюды путешественника). Москва: Печатня А. И. Снигеревой, 1910. 160 с.
22. Сумцов Н. Ф. Иоанн Вышенский (южно - русский полемист XVII ст.). Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. 29 с.
23. Сумцов Н. Ф. К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета. Харьков, 1897. 18 с.
24. Сумцов Н. Ф. К истории южно - русской литературы семнадцатого столетия. Харьков: Типография М. Ф. Зильберберга, 1885. 197 с.
25. Хіріна Г. О., Лантух А. П. Микола Сумцов – фундатор української національної ідеї в Слобідській Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 16 березня 2016 р. з нагоди 15 річчя кафедри українознавства/ науковий редактор: проф. Чопяк В.В, проф.. Магльований А.В. Львів: Друкарня ЛНМУ ім. Д. Галицького, 2016. С. 242-245.
26. Шудря М. А. «Хоча я й не пророк». З листів С. Петлюри. Неопалима купина. 1993. № 2. С. 15–17.
27. Архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.
28. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки Академії наук України ім. В. І. Вернадського, м. Київ.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
30. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

G.O. KHIRINA, Ph.D. in History, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Fundamental and Social Sciences at National University
of Pharmacy
e-mail: kilyasha@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1293-8189>
National University of Pharmacy,
Hryhorii Skovoroda Street, 53 Kharkiv, 61002, Ukraine

O.M. SOSHNIKOVA, Ph.D. in Philosophy,
Acting Director of the public institution “M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum” of the
Kharkiv regional council
e-mail: son1976@bigmir.net ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2613-1439>
The public institution “M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum” of the Kharkiv regional
council,
Universitetska Street, 5 Kharkiv, 61003, Ukraine

MYKOLA SUMTSOV – A FIGURE IN THE CONTEXT OF TIME

The article is dedicated to the 170th anniversary of M.F. Sumtsov's birth.

Objective: to analyze and summarize the role and place of academician M.F. Sumtsov in the development of European and Ukrainian science and culture, to determine the peculiarities of the scientist's scientific interests, to trace the transformation of his scientific views, to analyze the contribution to the development of Ukrainian culture, the formation of the national idea, and the formation of Ukrainian national consciousness.

Research methodology: the principles of analytical approach, historicism, and objectivity, embodied through the application of special-historical methods - comparative-historical, chronological, and retrospective.

Scientific novelty. For the first time, materials from Fund N 1115 of the Central Rada of Ukraine CSAVO of Ukraine regarding the involvement of M.F. Sumtsov as a responsible person of the Central Rada in organizing Ukrainization of education in the Kharkiv region are introduced into scientific circulation. The biography of the scientist is supplemented with his work at the Ukrainian University in Poltava in 1918, and his arrest in 1921, made possible after studying the periodical press of the 1940s. The contribution of Sumtsov to the formation of Ukrainian studies as a separate field of scientific knowledge, to biographical and prosopographic research, the study of the nature and geography of Ukraine, the analysis of Sumtsov's correspondence in terms of his place among prominent representatives of Ukrainian culture, including S.V. Petliura, is analyzed.

Conclusions. M.F. Sumtsov is a prominent figure in the history of Ukrainian and European science and culture, one of the founders of Ukrainian studies as a separate scientific field, belonged to a whole pleiad of founders of the Ukrainian national idea. Sumtsov's scientific work is characterized by interdisciplinarity, versatility, and depth of understanding of the problems of peoples' existence. The worldview, public activity, and scientific legacy of the scientist fully reflected the complex contradictions of the era from the second half of the 19th to the beginning of the 20th century. Sumtsov was a man of his time, but he went beyond its boundaries with his actions and scientific works, which remain an important source for understanding and studying the culture and spirituality of the Ukrainian people.

Key words: *Mykola Sumtsov, Dmytro Sumtsov, Symon Petliura, Mykhailo Hrushevskyy, Central Rada, science, university, biographical research, museum.*

References

1. February 1, 1906 - November 20, 1922. Church Newspaper. 1922. November 20. No. 26. P.3. (in Russian).
2. Bahalii D.I. Scientific legacy of Academician M.F. Sumtsov. Red Path. 1923. No. 3. P.162-171. (in Ukrainian).

3. Drahomanov M.P. Letters to Naddniprianska Ukraine. Second edition. Print run of the party bookstore. 1915. 124 p. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_na_Naddnipriansku_Ukrainu_vyd_1915.pdf (in Ukrainian).
4. Karpo A. Last Days of Mykola Sumtsov. *Voice*. 1942. November 1. No.37. P.3. (in Ukrainian).
5. Mykola Fedorovych Sumtsov. (Bibliographic index). Kyiv: Rodynni krai, 1999. 240 p. (in Ukrainian).
6. Narizhnyi Symon. Poltava University. *Weekly "Tryzub"*. Paris. 1930. Number 6 (214), pages 12-16. Number 7 (215), pages 7-10. Number 8 (216), P. 10-14. URL: http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=12292. (in Ukrainian).
7. Honorary gold medal of Prof. N.F. Sumtsov (for works on the ethnography of Ukraine: The award was presented at the general meeting of the Imperial Russian Geographical Society:) Local news. *Southern Region*. 1916. February 16. (in Russian).
8. Prots N.V. Some aspects of Mykola Fedorovych Sumtsov's activity as a member of the Kharkiv City Duma. *In my dear city: Historical and local history almanac*. Issue 2. Kharkiv: Maydan, 2017. 206 p. P. 132-139. (in Ukrainian).
9. Redin E.K. Professor Mykola Fedorovych Sumtsov: On the thirtieth anniversary of his scientific and pedagogical activity. Kharkiv: Typ. "Printing Business", 1906. 32 p. (in Russian).
10. Rybalchenko L.L. On some aspects of the activity of the Museum of Slobozhanshchyna named after H.S. Skovoroda in the 1920s - early 1930s. *First Sumtsov Readings. Abstracts of the scientific conference dedicated to the 75th anniversary of the Museum of Slobozhanshchyna named after H.S. Skovoroda*. Kharkiv, 1995. P. 11-13. (in Russian).
11. Savchenko (Khirina) H.O. Academician Mykola Sumtsov - historian of Kharkiv. *Local lore. Chronicles of Ukrainian local historians. Scientific-popular magazine*. Volume 7. Issue 1-4 (32-35). Kyiv, All-Ukrainian Association of Local Historians, 1995. P. 39-42. (in Ukrainian).
12. List of writings by N.F. Sumtsov for 1878-1900. Compiled by E.K. Redin. *Works of the Pedagogical Department of the Kharkiv Historical and Philological Society*. 1902. Issue 7. P. 19-37. (in Russian).
13. List of writings by N.F. Sumtsov written during the five-year period 1900-1905. Compiled by E.K. Redin. *Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society*. 1909. Vol. 18. P.25-29. (in Russian).
14. Sumtsov M.F. Review and letter from M.F. Sumtsov regarding M.S. Hrushevsky's work "Beginnings of Citizenship (Genetic Sociology)." Vienna 1921, 328 p. *Ukraine: Scientific bimonthly of Ukrainian studies*. Kyiv: State Publishing House of Ukraine. Book 3. 1925. P.153-154. (in Ukrainian).
15. Sumtsov M., Sumtsov D. Geography of Ukraine. Kharkiv: All-Ukrainian State Publishing House, 1921. 140 p. (in Ukrainian).
16. Sumtsov M.F. Weight and Beauty of Ukrainian Folk Poetry. 2nd ed. Cherkasy: Siach, 1917. 64 p. (in Ukrainian).
17. Sumtsov N.F. Ioann Vyshensky (southern-Russian polemicist of the 17th century). Kyiv: Typography of H.T. Korchak-Novitsky, 1885. 29 p. (in Russian).
18. Sumtsov N.F. On the Issue of Compiling a Guide for Students of the Imperial Kharkiv University. Kharkiv, 1897. 18 p. (in Russian).
19. Sumtsov N.F. On the History of Southern Russian Literature of the Seventeenth Century. Kharkiv: Typography of M.F. Zilberberg, 1885. 197 p. (in Russian).
20. Sumtsov N.F. Leonardo da Vinci: Study by Prof. N.F. Sumtsov. Kharkiv: Typo-lithography "Printing Business" of K.N. Gagarin, 1900. 200 p. (in Russian).
21. Sumtsov N.F. Abroad and at Home. (Traveler's Etudes). Moscow: Printing House of A.I. Snigiryov, 1910. 160 p. (in Russian).
22. Sumtsov N.F. Report on Public Lectures in Poltava, Novocherkassk, and Rostov-on-Don. *Works of the Pedagogical Department of HIFO*. Issue 5. Kharkiv, 1899. P. 210-220. (in Russian).

23. Sumtsov M.F. "Slobozhanshchyna. Historical-Ethnographic Exploration". Kharkiv: Slovo, 1918. 240 p. (in Ukrainian).
24. Sumtsov N.F. List of Literature / Compiled by E.K. Redin // Professor Mykola Fedorovych Sumtsov: On the Twenty-fifth Anniversary of His Scientific and Pedagogical Activity. Kharkiv, 1900. P.19-37. (in Russian).
25. Khirina H.O., Lantukh A.P. Mykola Sumtsov - Founder of the Ukrainian National Idea in Slobozhanshchyna. *Materials of the International Scientific and Practical Conference on March 16, 2016, on the Occasion of the 15th Anniversary of the Ukrainian Studies Department* / Scientific Editor: Prof. Chopyak V.V, Prof. Mahlovany A.V. Lviv: Printing House of D. Halytskyi Lviv National Medical University, 2016. P. 242-245. (in Ukrainian).
27. Shudria M.A. "Though I am not a Prophet." From the Letters of S. Petliura // *Unburnt Bush*. 1993. No. 2. P. 15–17. (in Ukrainian).
27. Archive of the Kharkiv Historical Museum named after M.F. Sumtsov.
28. Manuscript Department of the Central Scientific Library of the Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv.
29. Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine.
30. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv.

Текст надійшов до редакції 02.02.2024. / The text was received by the editors 02.02.2024.

Текст затверджено до друку 16.02.2024. / The text is recommended for printing 16.02.2024.